

1.01
Prejeto

UDK: 331.103(497.4)"1945/1991"

Polona Sitar*

**»Smo mel cel popoldan fraj - da ti to kot delavcu
vzamejo ...« Spomin na prosti čas in delo žensk v
obdobju socialistične Slovenije**

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku osredotoča na razumevanje prepletenosti dela in prostega časa v obdobju socialistične Slovenije/Jugoslavije (1945-91). Zanima jo, kakšen pomen so ženske pripisovale prostemu času, ki je bil v socializmu, v odnosu do plačanega dela, dojet kot nagrada za delavce,. Predvsem pa jo zanima, kako so izkusile svoj prosti čas v odnosu do neplačanega gospodinjskega dela, skozi perspektivo t. i. »dvojnega bremena« v socializmu, in kako gledajo nanj danes, v kontekstu kapitalistične tržne ekonomije. Prispevek temelji na analizi terenskega dela, osredotočenega na intervjuje z upokojenimi sogovornicami, s prikazovanjem vsakdanje ravni življenja posameznic, torej na mikro ravni. Z uporabo pristopa »ustne zgodovine« članek ne želi rekonstruirati socialistične preteklosti in je kronološko zapisati, ampak skuša prikazati perspektivo, ki temelji na izkušnjah žensk in njihovih vsakdanjih praksah ter tako prispevati dodaten prikaz k že obstoječemu političnemu in ekonomskemu uradnemu zgodovinskemu prikazu.

Ključne besede: Slovenija, socializem, ženske, zaposlitev, prosti čas, gospodinjsko delo

ABSTRACT

»WE USED TO ENJOY FREE AFTERNOONS - TO TAKE SOMETHING LIKE THAT AWAY FROM WORKERS...«: MEMORY OF WOMEN'S LEISURE TIME AND WORK IN THE PERIOD OF THE SOCIALIST SLOVENIA

In her contribution the author focuses on understanding the interconnection of work and leisure time in the period of the socialist Slovenia/Yugoslavia (1945-1991). She is interested in the meaning that women ascribed to their leisure time (understood as a reward for the workers during socialism) in comparison with gainful employment. She also pays special attention to the issue of how women experienced their leisure time in comparison with unpaid housekeeping and through the perspective of the so-called »double burden« in socialism, and how they experience it today, in

---

* Univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, univ. dipl. komunikologinja, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; polona.sitar@zrc-sazu.si

the context of the capitalist market economy. The contribution is based on the fieldwork analysis, focused on the interviews with retired women, revealing their everyday life on the micro level. The goal of the »oral history« approach, used in the contribution, is not to reconstruct the socialist past and record it chronologically, but to present the perspective based on the women's experience and their everyday practices, contributing an additional perspective to the existing official political and economic history descriptions.

Keywords: Slovenia, socialism, women, employment, leisure time, housekeeping

»Smo mogli tolk delat, da je to neki neverjetna,« se je obdobja svoje zaposlitve v socializmu spominjala Meta, urejena gospa, po poklicu računovodja, rojena leta 1928 v Domžalah, danes upokojena. »Vsi smo delal takrat. Enkrat se spomnem, zvečir, smo pa tam za mizo celo noč sedel, pa delal. Js sem bla takrat najmlajša v sobi, kr naenkrat sem pa zaspala. Tko sem mela bliz domov, pa sem tam jedla v menzi sam zato, da sem lahka šla pol nazaj delat.« Tako je Meta opisala spomin na svojo zaposlitev v Kemični tovarni Domžale in skozi nasmeh dodala: »Smo mel pa tut zabave«. V planskem gospodarstvu socializma je bila večja produktivnost delavcev dojeta kot politično dejanje in prispevek k uspehu in napredku socialistične družbe, delo pa je veljalo za temeljno moralno kategorijo. Večina ljudi tudi danes prosti čas povezuje z dobrim življenjem, saj predstavlja blaginjo v družbi. Prosti čas v socializmu so delavci najpogosteje dojemali kot nagrado za delo, predstavljal pa je tudi ključni del ravnovesja med delom in vsakdanjim življenjem. Skladno z marksistično-leninistično doktrino je socializem kot polje svobode in kulturnega udejstvovanja za predpogoj zahteval zmanjšanje delovnega časa, prosti čas za delavce in kmete pa je nameraval ustvariti z odpravo ekonomskih temeljev izkoriščanja.

V obdobju socializma so imele ženske, kot je Meta,¹ prost dostop do izobrazbe in možnost zaposlitve za polni delovni čas. Prav zaposlitev je bila ključni razlog za vstop žensk v javno sfero, ki je tudi močno preoblikovala javna in zasebna območja življenja, razumevanja moškosti, ženskosti, ter družbena pričakovanja do žensk v gospodinjstvu in zakonu. V tem poglavju bomo preko Metine zgodbe, njenih izbir, odločitev in strategij, poskusili razumeti, kakšen pomen so zaposlene ženske v obdobju socialistične Slovenije pripisovale delu in prostemu času. Predvsem nas bo zanimalo, kako so razumele svoj prosti čas v odnosu do plačanega in neplačanega, gospodinjskega, dela, in tako imenovane »dvojne obremenitve«.

Metodološko se bomo poleg analize arhivskih virov in zgodovinske ter antropološke literature naslonili tudi na analizo prostih intervjujev s sogovornicami, rojenimi

¹ Na tem mestu velja omeniti, da so vsa imena sogovornic izmišljena, da bi zaščitili njihovo zasebnost. Meto sem si izbrala zato, ker je bila zaposlena v podjetju Slovenija sadje, v enem izmed bolj pomembnih slovenskih podjetij v bivši Jugoslaviji, poleg podjetij Slovenijavino in Slovenijales, v katerih je bilo zaposlenih zelo veliko žensk, zato menim, da je njena zgodba značilna za večje število žensk.

pred 2. svetovno vojno, ki so svoje aktivno življenje preživele v času socializma. Prednost takega intervjuja je, da lahko sogovornica razmišlja o svojem življenju na način,² ki ji omogoča spontanost, saj lahko brez zadržkov pove, kar se ji zdi pomembno, prav tako pa takšen intervju odseva čustva, vedenje in znanje posameznic. Naš namen ni rekonstruirati socialistične preteklosti, ampak razumeti, kakšne pomene sogovornice pripisujejo preteklosti danes, kako jo dojemajo, občutijo in oblikujejo glede na sedanjost. Izkušnje življenja v obdobju socializma se med seboj razlikujejo glede na posamezne sogovornice zaradi razlik v družbenem razredu, izobrazbi, poklicu, zato bomo pozorni tudi na širši kontekst življenja žensk, v katerem so se posamezna dejanja in odločitve odvile, pri čemer pa bomo imeli v mislih tudi, da so sogovornicam, rojenim pred 2. svetovno vojno, ki so se v osemdesetih letih začele upokojevati, določena razumevanja in procesi tega obdobja skupni.

Prosti čas kot nagrada delavcem za opravljeno delo

Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji razglašeno za najvišjo vrednoto, zato je bila delovna ideologija v njej zelo poudarjena. Skladno z marksistično-leninistično doktrino so bili delavci dojeti kot najbolj napredni družbeni razred. Osnovne družbene vezi v socializmu so temeljile na delovski solidarnosti in ponosu, biti delavec je predstavljalo družbeni status in osnovni način socializacije. V Jugoslaviji je bilo državljanstvo ljudi vezano na delo, prav tako pa tudi človekova osebnost in občutek dostojanstva.

Veljalo je, da bodo Jugoslovani lahko razvili socialistično zavest šele ob vzpostavljenem materialnem temelju industrijske družbe, zato se je takoj po vojni v Jugoslaviji stremelo h gospodarski obnovi države. V prvem petletnem načrtu gospodarskega razvoja Jugoslavije (1947-1951) je postal le-ta za odpravo gospodarske in tehnične zaostalosti primarna naloga države, ki je s podržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij spremenila lastniška razmerja.³ Razvoj je zajel celotno industrijo in trgovino ter mobiliziral prebivalstvo za izgradnjo gospodarskih objektov tudi z obsežnim neplačanim, prostovoljnim in prisilnim delom.⁴

Prosti čas je skušal legitimirati jugoslovansko socialistično ideologijo. »*So rekl, da si morjo delavci odpočit,*« se je spominjala Meta. Dnevni, tedenski in letni odmori so bili uvedeni za obnovitev organizma, za boljšo koncentracijo delavcev in za njihovo dolgoletno delovno aktivnost, saj je modernizirana tehnologija dela potrebovala aktivnega in pozornega delavca.⁵ Prosti čas pripada področju potrošnje, ki mu socialistično

---

² Mojca Ramšak: Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji - na primeru koroških Slovencev. Ljubljana 2003, str. 94-95.

³ Neven Borak: Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije. Ljubljana 2002.

⁴ O procesu hitre preobrazbe gospodarskega in družbenega življenja med leti 1945 in 1955 skladno z načrtom industrializacije Slovenije gl.: Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primenu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945-1956. Novo mesto 2002.

⁵ Zdravko Momčinović: Godišnji odmori i ostala odustvovanja s rada. Zagreb 1983 (dalje Momčinović, Godišnji odmori), str. 5.

ideološko okolje sprva ni bilo najbolj naklonjeno, saj je socialistična ekonomija bolj poudarjala proizvodnjo. Jugoslovanski socialistični sistem je upravičil prosti čas tako, da je določene prostočasne aktivnosti, kot je recimo šport, razglašal za koristne, kot da so v servisu dela in izboljševanja proizvodnje, saj je skušal dokazati kapitalističnim državam, da je socialistična proizvodnja bolj produktivna od kapitalistične.⁶

Današnji kapitalistični sistem temelji na predpostavki tesne povezanosti med časom in denarjem. Presežna vrednost in dobiček ne moreta biti vzpostavljena brez nanašanja na čas. »Prazen čas«, ki je ločen od vsebine in konteksta kot abstraktna, standardizirana enota, je lahko postal medij za izmenjavo in nevtralno vrednost v preračunavanju učinka in profita, pravi Barbara Adam.⁷ Predindustrijsko delo so vodile določene aktivnosti, ritmi in rutine dela, ne pa standard ure. Z urno naravnanim industrijskim časom in jasno ločnico med delom in prostim časom ter splošno komodifikacijo časa se je čas preoblikoval v denar. V nekaj, kar ne teče samo po sebi, ampak je lahko zapravljeno. Socialistična Romunija je monopolizirala čas državljanov, kar Katherine Verdery imenuje »etatizacija časa« (angl. »*etatization of time*«).⁸ Proizvedla je aritmijo netočnega in neregularnega dela ter prostorsko nepredvidljivega časa. Socialistični čas za razliko od kapitalističnega ni bil medij za proizvajanje profitov, ampak podložnosti.

S tem ko so se Meta in ostale sogovornice zaposlile in za delo prejemale plačilo, se je spremenil tudi njihov odnos do prostega časa, saj so zaradi lastnega dohodka imele večjo izbiro pri načinu njegovega preživljanja. Meta je bila zaposlena v podjetju Slovenija sadje, ki je bilo ustanovljeno 13. januarja 1948 v Ljubljani z namenom izvažanja in uvažanja svežega sadja, sadnih polizdelkov in končnih izdelkov ter zelenjave. Avgusta 1948 sta bili registrirani tudi njegovi ekspoziaturi v Mariboru in Šempetru pri Gorici.⁹ Podjetje je izvažalo česnje, borovnice, breskve, marelice in jabolka v Avstrijo, Nemčijo, Švedsko, Anglijo, Švico, Belgijo in Francijo,¹⁰ v poročilu o izvozu iz leta 1954 pa lahko preberemo, da je izvoz segal tudi na Dansko, Italijo, Brazilijo, Nizozemsko, Norveško, Grčijo, Češko, pri čemer je podjetje največ izvažalo v Avstrijo, Nemčijo in Švico. Poleg tega je izvoz potekal tudi po celotni Jugoslaviji, kjer je imelo podjetje Slovenija sadje nameščene svoje hladilnice, v osemdesetih letih pa tudi v Irak.¹¹

⁶ Gregor Starc: *Sportsmen of Yugoslavia, Unite: Workers' Sport between Leisure and Work*. V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington 2010, str. 260.

⁷ Barbara Adam: *Timewatch: The Social Analysis of Time*. Oxford 1995 (dalje Adam, *Timewatch*), str. 89-90.

⁸ Katherine Verdery: *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton / New Jersey 1996.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Ministrstvo za izvoz in uvoz Ljudske republike Slovenije 1945-1951 (dalje AS 241), šk. 4, št. 320/3 in 317/4.

¹⁰ ARS, AS 241, šk. 5, št. 366/5 in 367/5.

¹¹ ARS, fond Emona. Zavod za kmetijstvo in nepremičnine v Ljubljani, 1942-1945 (dalje AS 475), šk. 29, št. 575, Poročilo o izvozu iz leta 1954; ARS, AS 733, 94, Razširjen komercialni sestanek 1983.

Poleg sadja je podjetje Slovenija sadje leta 1952 trgovalo tudi z zelenjavo, z živino in živilskimi izdelki (krma), cvetjem in okrasnim listjem, brezalkoholnimi pijačami (sadni sokovi), živili in gospo-

Podjetje Slovenija sadje je prišlo pod okrilje Mercator Mednarodne trgovine in bilo preimenovano v Mercator Slovenija Sadje, ko je bila ustanovljena temeljna organizacija Zunanja trgovina 1. januarja 1981 z namenom opravljanja zunanjetrgovinske dejavnosti s področja agroživilstva. Podjetje je poslovalo uspešno in število zaposlenih se je hitro večalo. Leta 1981 je bilo zaposlenih 93 delavcev, leta 1988 pa že 233.¹² To je bila ena največjih uvozno-izvoznih družb v celotni Jugoslaviji, ki je ustvarila temelje za razvoj današnje Mercatorjeve mednarodne trgovine.¹³

Metin delovni dan v podjetju Slovenija Sadje se je pričel ob 7. uri zjutraj in je trajal do 14. ure. Z ustavo je bila v Jugoslaviji vsem delavcem zagotovljena pravica do omejenega delovnega časa. Delovni teden v Jugoslaviji je trajal najmanj pet delovnih dni po osem ur ali šest delovnih dni po sedem ur.¹⁴ Delavski svet podjetja Slovenija Sadje je na svoji seji junija 1954 sprejel, da bo delovni čas v podjetju trajal osem ur dnevno, od ponedeljka do sobote, nedelja pa je veljala za prosti dan.¹⁵ Meta se je spominjala, da so bile po vojni sobote normalen delovni dan: *»Včas smo še ob nedeljah dopoldne delali, pa noben ni delal s tega problemov.«* Danica, učiteljica, rojena leta 1927 v Mostu na Soči, se je spominjala, da je običajni delovnik v socializmu trajal od šestih zjutraj do dveh popoldne, pri čemer je nakazala pomembnost prostih popoldnevov za delavce. *»Smo mel cel popoldan fraj! Ko smo se hodil kopat v Tolminu v Idrijco, je šel avtobus ob treh za Ljubljano. Smo stopil na Slapu dol, pa smo se kopal. Polno ljudi, nekateri so pršli z avtomobili. Sonce je blo, lepo, toplo je blo. Da ti to kot delavcu vzamejo ...«*

Meta se je spominjala, da dokler je bila v službi, zase ni imela veliko časa, in hitro dodala, da je delala veliko. Ko sem jo povprašala o njenem prostem času, je dejala: *»Veš, da sem mela zelo malo prostga časa. Takrat televizije ni blo, je bil radio, potem sem si vzela kakšno knjigo, sem tisto zelo dolg časa čitala, zaradi tega, ker js sem se vozila. Sn js mogla ustat zjutri, k je bla ura pet! Je šlo ogromno časa za vožnjo, pa hodit do postaje. Vlak je šel ob tri četrt na šest, domov sn pa pršla, k je bla ura pol štirih. Pršla sem v službo, ko je bla ura pol sedmih. Niso upošteval, da js prej pridem. Sn si vse lepo naštimala, potem sem pa skuhala kavo za vse.«*

Meta je, tako kot mnogo drugih mojih sogovornic, prosti čas razumela kot antitezo dela, saj je prosti čas ustvarjen čas, ki, kot ugotavlja Barbara Adam,¹⁶ obstaja samo v odnosu do tržnega časa in zaposlitve. Prav tako so bile pri opredeljevanju prostočasnih aktivnostih pri mojih sogovornicah prisotne moralne dimenzije zaradi poudarjanja delovne etike v socializmu. Delo je bilo v nasprotju od ne-dela opredeljeno kot aktivnost, ki je družbeno potrjena kot takšna zaradi svoje specifične funkcije in družbenega značaja v danem načinu proizvodnje. Kot ugotavlja Daniela Koleva, je

dinjskimi potrebščinami (med in začimbe), gozdni plodovi in sadeži (ARS, AS 475, šk. 38, št. 979/52, Poročilo o izvozu iz leta 1952).

¹² ARS, AS 733, 95, Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina 1986.

¹³ Interni časopis Mercator, d. d. (jubilejna izdaja 2009), str. 18.

¹⁴ Tanja Dobrin: Delovni čas - odmori - počitek - dopusti - odsotnost z dela. Ljubljana 1979 (dalje Dobrin, Delovni čas), str. 10, 34-35.

¹⁵ ARS, AS 475, 103, št. 5778/55, Seja delavskega sveta 1954.

¹⁶ Adam, Timewatch.

bilo delo v socialistični ideologiji opredeljeno kot osnovna vrednota v političnem in etičnem smislu in hkrati moralna dolžnost, s čimer so posamezniki opredelili svojo družbeno identiteto in obstoj.¹⁷ Pri tem moramo upoštevati, da je za generacijo Mete in ostalih sogovornic, ki je čas delila na čas dela, počitka in praznikov, prosti čas pomenil drugo ime za lenobo in neproduktivnost, kar seveda nosi izrazite negativne konotacije. Njena generacija je prosti čas razumela predvsem kot čas, ki je bil dodaten in ga je bilo treba smiselno porabiti.¹⁸

Meta je prejela svojo prvo plačo v domžalskem Heliosu, v Tovarni barv, lakov in umetnih smol Marx-Engels Količevo konec štiridesetih let. Njen delovnik je tam trajal od 8. do 11. ure, potem je sledil odmor, delovni dan pa se je nadaljeval od 15. do 18. ure. Spominjala se je, da je bil deljeni delovni čas zelo neugoden, še posebno za matere z majhnimi otroki. Zvečer se je Meta s sodelavci družila v kakšni gostilni ali pa je ob osmih zvečer z njimi odšla v kino. *»To so bli pa sami ruski filmi. Men so bli takrat tko všeč. Vsem. Eni štirje smo šli.«* Mnogo sogovornikov je izpostavilo obiske kinodvoran kot način preživljanja prostega časa, ko še ni bilo televizorjev. Marjana, socialna delavka, rojena leta 1941 v Celju, se je spominjala. *»Na ameriške filme smo hodil ob enih, dveh, treh, na izmene čakal. Bil je kino Union, Metropol, Dom in Mestni kino poleti. Js sem mela veze, pa sem dobila karte. Za ob šestih smo šli v Metropol, ob osmih v Union. To nekateri dons sploh ne zastopjo, kok smo mi letali in kak so ble polne dvorane. Za karte si že reskiro, pa tut če si bil lačen. Tak se je mladina zabavala. To je bil tak obred.«*

Kosilo je Meti, ko je prišla domov, skuhala mama. Popoldne je najpogosteje v roke vzela kakšno knjigo ali pa je poslušala radio, in posebej poudarila, da takrat televizije še ni bilo. S tem je nakazala na njeno kasnejšo pomembnost pri preživljanju prostega časa. Kot navaja Maruša Pušnik, je bilo gledanje televizije dojeto kot prostočasna aktivnost, ki je tudi krepila socialistično vero, da bodo s tehnološkim napredkom in industrializacijo državljani imeli več prostega časa.¹⁹ Ko je televizija postala prisotna v domovih, so sogovorniki začeli svoj prosti čas prilagajati glede na njen urnik. Meta se je spominjala: *»Potem je pa bratranc vis-a-vi dobil televizor in sn zvečer hodila ke gledat televizijo, pol pa zvečer nazaj spet. Cule Pokorni!²⁰ Vem, da smo se tolk presmejaj, da ti ne morem povedat. Je blo en kup stolov pred televizorjem, kokr de smo pršli v kino.«* Pogosto so sogovornice dojemale gledanje televizije v kontekstu medsebojnega druženja, saj so jo gledali skupaj in ob določeni uri. Televizor je od šestdesetih let naprej preobražal domove ljudi in razširjal specifične diskurze,

¹⁷ Daniela Koleva: »My life has mostly been spent working«: Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria. V: Anthropological Notebooks 14(1), 2008, str. 29-30.

¹⁸ Prim.: Borut Brumen: Sv. Peter in njegovi časi: socialini spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter. Ljubljana 2000, str. 350.

¹⁹ Maruša Pušnik: Flirting with Television in Socialism: Proletarian Morality and the Lust for Abundance. V: Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia. Washington 2010 (dalje Pušnik, Flirting with Television in Socialism), str. 248.

²⁰ Cule Pokorni je osrednji lik nadaljevanke Na mestu, građanine pokorni! iz leta 1964 (RTV Beograd). Predstavlja prestrašenega in pokornega državljana Jugoslavije, ki je obseden z idejo, da bo pomagal družbi, v kateri živi, in s svojim znanjem ekonomije pripomogel k njeni blaginji.

življenjske stile in percepcije resničnosti, zahodne vrednote, podobe in prakse. V socializmu je bil prosti čas dojet kot produktivna in informativna praksa, gledanje televizije pa je veljalo za izobraževalno aktivnost in tudi kot zabavna ter potrošna praksa.²¹

Ko se je Meta preselila v Ljubljano in je že bila zaposlena v podjetju Slovenija Sadje, je imela kosilo v najbližji delavski menzi na Gosposvetski ulici, ker je bila hrana v menzi cenovno ugodna, pogosto pa ji je tudi zmanjkalo časa, da bi si skuhala kosilo doma. *»Men je blo kuhanje odveč. V službi smo mel menzo, pa sem tam pojedla kosil, zvečer sem si pa kakšno solato nardila. Sem bla dost časa v službi pa ni šlo. Js sem delala do dveh al pa do večera. A bi potem, ko sem domov pršla, kuhala? Sem bla dost časa v službi, pa ni šlo. Največkrat sem pršla zvečer domov, ko je bla ura osem.«* Meta je pogosto zaradi sezonske narave dela v podjetju Slovenija Sadje v službi ostajala do večera. Poleg tega je bila članica komunistične stranke, delavskega sveta in upravnega odbora, zato je hodila popoldne po službi tudi na sestanke.

Stanovanje je bilo v socializmu dojeto kot prostor počitka, prihod iz službe domov pa je pomenil fizično regeneracijo in počitek. Meta je stanovala v garsonjeri stanovanjskega bloka v Ljubljani in takšno domovanje ni terjalo nobenega dodatnega dela okoli hiše, tako je imela več prostega časa, ki ga je lahko zapolnila z različnimi pristočasnimi aktivnostmi. Z nasmehom na obrazu se je spominjala, da je šla pogosto ob sobotah zvečer s prijateljico na ples v hotel Slon. *»Je bla muzka, se je tut plesalo, ampak midve nisva dost. To so bli bl taki ... Fini ljudje.«* Prav tako je s prijateljicami hodila v kino Komuna in v Union. Imela je tudi abonma v Mestnem gledališču, kamor je odšla približno dvakrat mesečno na predstave. Prosti čas v socializmu je bil čas, v katerem naj bi delavec fiziološko in psihično obnovil svoje moči in se posvečal aktivnostim, izobraževanju in družbenemu udejstvovanju.²² Naveličanost, odtujenost, fizična izčrpanost in občutek neizpoljenosti, ki jih delo poraja, so se namreč v socializmu uravnavali s prostim časom kot kompenzacijo za delovni proces industrijskega načina proizvodnje.²³

Dojemanje prostega časa kot odmora do dela je tesno povezan tudi s preživljanjem prostih dni v obliki dopusta in razvojem turizma v Jugoslaviji.²⁴ Februarja 1974 je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava. Dopust je bil v Jugoslaviji z zakonom in samoupravnim splošnim aktom (162. člen)²⁵ določeno obdobje prostega časa, v katerem je imel delavec pravico do nadomestila osebnega dohodka. V Sloveniji je bil časovno določen z ustavno določbo, in sicer od 18 do 30 dni, v določenih primerih

²¹ Pušnik, Flirting with Television in Socialism, str. 229, 253.

²² Dobrin, Delovni čas, str. 7.

²³ Primož Krašovec: Rad, politika i socijalizam. V: Up underground, 17/18, 2010, str. 202.

²⁴ O razvoju turizma v socialistični Sloveniji gl.: Božo Repe: Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem: od Deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem Turistično gostinske zbornice. Ljubljana 2008.

²⁵ Če podjetje delavcu ni zagotovilo letnega dopusta, je bil to prekršek, ki se je kaznoval z denarno kaznijo od 5.000 do 50.000 dinarjev, odgovorna oseba pa z od 500 do 5.000 dinarjev. - Dobrin, Delovni čas, str. 53.

pa 60 oziroma 90 dni. Obe pravici sta urejala Zakon o združenem delu in Zakon o delovnih razmerjih.²⁶ Delavski svet podjetja Slovenija Sadje je leta 1954 sprejel sklep, da imajo delavci pravico do rednega letnega plačanega dopusta, ki je znašal od 15 do 30 dni. Pri njegovi dolžini so se upoštevali starost oziroma delovni staž, odgovornost uslužbenca in težavnost dela.²⁷ Delavci v Jugoslaviji so bili v sedemdesetih letih v času dopusta upravičeni tudi do regresa za letni dopust, pri čemer so se lahko sredstva za regres v Jugoslaviji uporabljala za investicijsko izgradnjo objektov, opreme za dopust ali pa za neposredno potrošnjo na osnovi solidarnosti.²⁸ Kot je razbrati iz arhivskih virov, so imeli zaposleni v podjetju Slovenija Sadje za čas letnega dopusta tudi pravico do polnega nadomestila osebnega dohodka.²⁹

Zaradi narave delovanja podjetja Slovenija Sadje, ki je izvažalo sezonsko sadje in zelenjavo, pokvarljivo blago, je Meta konec pomladi in poleti delala vse dni, tudi za majske praznike. *»Za prvi maj sem delala. Takrat smo meli češnje, jih je blo treba izvažat. Od začetka sem mela sveže sadje in zelenjavo, pol kasnej sem mela pa bl predelano sadje. V Slovenija sadju smo mi zelo velik delal, zarad tega, ker to je blo sezonsko podjetje za sveže sadje in smo mogl tako delat, da ti povem ... Pr češnjah se je začel, potem pa do pozne jeseni. Skos. Niso vsi delal. Sam tist, kir je mel ta artikel. To so bli šefi in vsak šef je mel svoje artikle. In on je mel pogodbe z našimi dobavitelji, potem pa še z našimi kupci. Js sn delala v glavnem polet. Tolk, da ti ne morem povedat. Js sem cele dneve delala. Zjutri sn šla od doma tri četrt na šest ker sn se vozila, zato je pa reko naš direktor, da nej nardim prošnjo za stanvanje.«*

Vse nadure je lahko Meta koristila kasneje, jeseni. Spominjala se je, kako je bila vesela, ko je bilo konec poletja, saj jeseni in pozimi ni imela toliko dela v službi, ker je bilo njeno delo časovno vezano na sezonsko sadje. Njene sodelavke so ji večkrat solidarno rekly: *»Meta nej gre na dopust, k tko velik dela.«* Nadurno delo Meta ni imela plačano, lahko pa je ure koristila, ko je jeseni odšla na dopust.³⁰ Zanimivo

²⁶ Prav tam, str. 43-44. V Ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije najdemo pod členom 162 zapisano: »Delavci so upravičeni do omejenega delovnega časa. Delavci ne smejo delati več kot 42 ur tedensko. V določenih aktivnostih in primerih lahko statut uvede, za omejeno obdobje, prekoračitev 42 ur na teden, če to zahtevajo narava dela ali izjemne okoliščine. Pogoji za krajši delovni čas so lahko žrtvovani s statutom. Delavci so upravičeni do dnevnega in tedenskega počitka in do letnih počitnic z ne manj kot 18 plačanimi delovnimi dnevi.« - The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Beograd 1974, str. 173.

²⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, AS 475, 103, št. 5778/55, Seja delavskega sveta 1954.

V pravilniku o delovnih razmerjih v podjetju Slovenija Sadje iz let 1970 so zapisana merila za določanje letnega dopusta delavcem, v katerih piše, da je za delovno dobo do pet let delavcu pripadalo 14 dni dopusta, za delovno dobo od 25 do 30 let 27 dni, od 30 let naprej pa 30 dni dopusta. Prav tako so bili zaposleni upravičeni še do dodatnih dni dopusta glede na delovne pogoje. Za težka fizična dela ali umsko odgovornost jim je pripadalo do šest dni dopusta. Prav tako je materam z otroki pripadal en dodatni dan dopusta za vsakega otroka v starosti do sedem let. Meta, ki je bila zaposlena kot obračunska referentka, je dobila dva dodatna dneva dopusta, prav tako pa tudi korespondenti za tujino (Zgodovinski arhiv Ljubljana, AS 733, 47, Slovenija Sadje pravilniki 1970).

²⁸ Momčinović, Godišnji odmori, str. 91.

²⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, AS 733, 47, Slovenija Sadje pravilniki 1970.

³⁰ Njen delovni čas je bil »gibljiv«, kar pomeni, da je bil del razporeditve delovnega časa prepuščen individualni razporeditvi vsakega posameznega delavca, ki je imel možnost prenašanja dodatno oprave

je, da Meta dejansko ni koristila dopusta, ampak neplačane nadure, vendar je oboje dojemala kot dopust.

Danes živi Meta živi v domu starejših in njen dan ni razdeljen na delo in prosti čas, saj je pravzaprav ves njen čas prost. Večkrat mi je ponosno dejala, da ji ni nikoli dolgčas, saj ima ogromno aktivnosti. Njena garsonjera je polna raznobarnih gline-nih skled in vaz. Ob vsakem mojem obisku mi je pokazala kakšno novo in iz mene skoraj izsilila odločitev o tem, katera mi je najljubša, čemur je ob pogledu na vse ostale sledilo resno vprašanje: »*A te ti pa niso všeč?*« Meta je bila ena najbolj aktivnih ljudi v domu starejših, in večkrat mi je rekla, da si želi več prostega časa. Ko sva se dogovarjali, kdaj se srečava, je imela tako poln urnik, da sva včasih komaj našli prosto popoldne. Ko mi je ob fotografijah iz svojega albuma doživeto pripovedovala o dogajanju v domu starejših - o pustovanjih in lepotnih tekmovanjih - skoraj vsako leto je dobila lento »kraljica češenj«, o trgatvah, obisku gradu, martinovanju, računalniškem tečaju, bralnem maratonu - mi je zares postalo jasno, kako poln urnik ima, čeprav je v pokoju.

V domu starejših Meta obiskuje različne vrste telovadbe, predavanja, proslave in koncerte, tečaje gline, pevskih vaj, udeležuje se izletov, nabira travniško cvetje, iz katerega potem izdeluje voščilnice ... V domu živi ustvarjalno, družabno in kreativno življenje. V poletnem obdobju, ko se v domu večina aktivnosti ni izvajala, mi je dejala: »*Postopam zdej, nič ne delam. Televizijo gledam, berem ... Mal si morn pa tut jst odpočit pr svojih letih,*« je smeje dodala, pri čemer je zadnji stavek izzvenel, kot da je morala sama pri sebi opravičiti svojo manjšo aktivnost.

Preko teh aktivnosti danes Meta svoj prosti čas pretvori v koristnega, njene mnoge aktivnosti pa lahko razumemo tudi kot kompenzacijo za izgubo njene delovne identitete, ki ji je v socialističnem obdobju podarila občutek koristnosti, lastne vrednosti in dostojanstva. Sogovornice so, ko so še bile aktivno zaposlene, našle občutek spoštovanja in lastne vrednosti predvsem v plačanem delu, poleg materinstva in ostalih vlog, ki so jih imele. Beverly Skeggs pravi, da je 'biti spoštovanja vreden' lastnost, ki je najbolj vseprisoten označevalec delavskega razreda, in dojeta kot lastnost 'drugih', ki so legitimirani in cenjeni, saj drugače ne bila vredna poželenja in družbenega dokazovanja.³¹ 'Biti spoštovanja vreden' vsebuje sodbe razreda, rase in spola, saj imajo različne skupine različne dostope do mehanizmov ustvarjanja in razkazovanja te lastnosti. Če nisi spoštovanja vreden, imaš majhno družbeno vrednost, legitimnost, prav tako pa si tudi brez moralne avtoritete, ki jo imajo samo tisti, ki so 'vredni spoštovanja'.³²

---

vljenih delovnih ur, saj se več opravljenega dela v določenem obdobju kompenzira s prostim časom v drugem. - Dobrin, Delovni čas, str. 32, 36.

³¹ Beverley Skeggs: *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London / Thousand Oaks / New Delhi 1997 (dalje Skeggs, *Formations of Class and Gender*), str. 1. Med opravljanjem intervjujev z ženskami v Angliji, ki so pripadale belemu delavskemu razredu, je Skeggs razvila koncept 'biti spoštovanja vreden' (angl. *respectability* ali *being respectable*), ki ga bomo uporabili kot analitično orodje.

³² Skeggs, *Formations of Class and Gender*, str. 3.

Na osnovi osebne izkušnje druženja z mojimi sogovornicami, ko sem poskušala ugotoviti, kako razumejo sebe in svoj odnos do plačanega dela, sem opazila, da njihove pripovedi izražajo vseprisotnost koncepta 'biti spoštovanja vreden'. Delo je bilo v socializmu povezano z vrednotami in zaposlene ženske so bile dojete kot zveste ter 'spoštovanja vredne' državljanke. Pri sogovornicah je bila izkušnja zaposlenosti in plačanega dela ključna za občutek »novega sebstva«, ki je temeljil na tem, da so bile prepoznane kot spoštovane v družbi. Danes, ko Meta ni več zaposlena, svojo lastno vrednost črpa predvsem iz mnogih aktivnosti, saj je ne more več črpati iz svoje delavske identitete.

Prosti čas skozi perspektivo neplačanega gospodinjanskega dela

---

Med Metinim pripovedovanjem sem opazila dva zlata prstana na obeh prstancih njene roke. Pojasnila mi je, da je za štirideseti rojstni dan od takratnega spremljevalca dobila zlat prstan z drobnimi srebrnimi kamenčki, ki pa ni niti zaročni niti poročni, saj se ni nikoli poročila. *»Je reko direktor: Meta, ti lahko dobiš stanovanje. Kaj pa, če se poročiš? Sn rekla: »Tovariš direktor, js se ne bom nkol poročila.« Pa je reko: »To pa ne boš govorila, veš da se boš.« Se mi zdi, da nisem tapravga spoznala. Sem ga, ampak sem bla tolk še mlada in se nisem spuščala preveč davč. Oče je zmeri stroko reko: »Sam kira nej kej domov prnese!« Bil je zelo strog, ker je bil sam nezakonski otrok.«*

Večkrat sva se z Meto srečali ob kavi v atriju doma starejših. Včasih sta se nama pridružili Sonja, po poklicu trgovka, rojena leta 1928 v Polju pri Ljubljani, in Milena, rojena 1930 v Malem Lipoglavu blizu Sostrega, s končano osnovno šolo, bila je zaposlena kot proizvodna delavka v Saturnusu. Obe sta »zunanji,« kot ju imenuje Meta, kar pomeni, da ne živita v domu starejših, prideta pa tja na različne aktivnosti in druženje. Za razliko od Mete, ki se ni poročila in imela otrok, sta Sonja in Milena materi dveh otrok, danes pa imata že pravnuke.

Sonja in Milena sta, tako kot mnogo sogovornic, ki so bile v obdobju socializma zaposlene in so imele družino, delali polni delovni čas in hkrati opravljali gospodinj-sko delo ter skrbeli za družino. Meti sta dejali, da ji je bilo prihranjenega mnogo gorja, ker se ni poročila. *»Ker si bla sama, brez otrok, si lahko okrog hodila, kamor si hotla pa kadar si hotla, če je bil denar. Me pa tut, če smo žezele, nismo mogle, ker smo mele moža, otroke. Pri tem je Sonja počasi in težko vzdihnila: »Težko je blo, mislim, vse to prilagodit, služba, otroc, družina. Sigurno je res, da si mogla it kamorkol, ker ni blo otrok.« Milena je dopolnila Sonjo: »Ker nisi bla vezana na nobeno stvar. Tebe potlej ves del čaka. Vse porihtat, pospravit, skuhat, otročke previt, zvečer pa še lepo lubico igrat, če hočeš, da dobr skos prideš, če ne pa gledajo okrog mal. Težko vlogo mamó ženske, ko mamó otroke.«*

Ženska udeležba na področju plačanega dela je ustvarila »dvojno obremenitev« zanje. Tema »dvojne obremenjenosti« žensk v socializmu je danes precej raziskana.³³

---

³³ Gl. Katherine Verdery: From Parent-State to Family Patriarch: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. V: East European Politics and Societies 8(2), 1994; Gail Kligman: The Politics

To je metafora za ženske dolžnosti v gospodinjstvu, ki so jih ženske opravljale ob plačanem delu v javni sferi. »Dvojno«, celo »trojno« breme je od žensk zahtevalo, da so bile požrtvovalne matere in žene, predane delavke in aktivne članice skupnosti. Pri tem velja omeniti, da sogovornice, ki so govorile o svojih naporih, niso uporabljale teh izrazov, ampak so dejale, da je »ženska vedno *podpirala tri vogale pri hiši*.«

Marksistični teoretiki so menili, da bo z odpravo zasebne lastnine ter s kolektivno proizvodnjo in potrošnjo ženska udeležba na trgu dela zadosten pogoj njihove emancipacije od patriarhalnosti.³⁴ Barbara Einhorn je izpostavila, da so bile ženske v socializmu diskurzivno konstruirane kot matere in delavke, moški pa ne kot delavci in očetje.³⁵ S tem so ženske prevzele odgovornost v »javni« sferi, ne da bi moški prevzeli odgovornost v »zasebni«. Tako osvoboditev žensk ni pomenila nič več kot sodelovanje v ekonomski proizvodnji. Podarila jim je ekonomsko neodvisnost od moških, dala jim je zadovoljstvo in boljšo samopodobo, ni pa vplivala na domačo razdelitev dela, zato so po mnenju Barbare Einhorn potrebne politike, ki stremijo k predrugačenju ravnotežja odnosov med spoloma v družbi kot celoti.

Pri sogovornicah, ki so imele družine, je bila njihova identiteta žensk kot delavk konstruirana v procesu ponovne opredelitve javne in zasebne sfere ter prostega časa. Barbara Łobodzińska pravi,³⁶ da je izraz »prosti čas« žensk v socialistični ekonomiji neprimeren za opisovanje časa, preživetega po službi. Tako bi lahko zaradi vseh njihovih dolžnosti imenovali samo en njegov del. Opredelitev prostega časa žensk kot časa, ko nisi na »delu« in v službi, ki zagotavlja plačano delo, je problematična za tiste, ki niso formalno zaposleni na trgu dela - gospodinje, zato Karla Henderson (*et. al.*) predlaga razumevanje prostega časa kot aktivnosti, s čimer se izognemo dihotomiji dela/medela in problemu kategorizacije aktivnosti.³⁷ Pogosto so moje sogovornice omenjale, da je bilo v okviru gospodinjkega dela potrebno stati v vrstah v

---

of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania. Los Angeles / London 1998; Sabrina P. Ramet: In Tito's Time. V: Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States. Pennsylvania 1999; Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union. New York 1993.

³⁴ August Bebel (Ženska in socializem. Ljubljana 1960) je menil, da bo ženska nove družbe socialno in gospodarsko neodvisna in osvobodjena moškega zatiranja, svobodna in enakopravna, pri čemer bo našla zaveznika v delavskem gibanju, osnovno izhodišče, ki ga postavi Aleksandra Mihajlovna Kollontaj (Ženska v socializmu. Ljubljana 1982, str. 92-3) pa pravi, da je družbeni položaj ženske odvisen od njenega pomena za produkcijo, saj je bila vloga ženske v produkciji tista, ki je ustvarila zahtevo po družbeni enakopravnosti. Friedrich Engels (Izvor družine, privatne lastnine in države. V zvezi z raziskovanji Lewisa H. Morgana. Ljubljana 1947, str. 127) je menil, da bo osvoboditev žene in enakost z možem nemogoča, dokler bo žena ločena od družbenega produktivnega dela in omejena na zasebno hišno delo. Šele ko se bo žena udeležila proizvodnje v velikem družbenem merilu, in ko bo imela manj hišnega dela, se bo lahko osvobodila.

³⁵ Barbara Einhorn: Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe. London / New York 1993.

³⁶ Barbara Łobodzińska: The Family and Working Women during and after Socialist Industrialization and Ideology. V: Family, Women and Employment in Central-Eastern Europe. Westport 1995 (dalje Łobodzińska, The Family and Working Women), str. 42.

³⁷ Karla A. Henderson, M. Deborah Bialeschki, Susan M. Shaw, Valeria J. Freysinger: A Leisure of One's Own. A Feminist Perspective on Women's Leisure. Oxford 2003.

trgovini, če so žele kaj kupiti. To pa običajno počeli otroci in ženske, ki so »pač imele čas«, kar razkriva, da je ves čas gospodinj pravzaprav prosti čas. Ker gospodinjsko delo ni bilo ovrednoteno iz strani družbe, ker ne prinaša denarja in ker se odvija v zasebni sferi doma, imajo ženske občutek, da si prostega časa ne zaslužijo. Za razliko od njih pa zaposlene ženske občutijo pravico do tega, da jim prosti čas pripada, ker so si ga zaslužile s plačanim delom.³⁸

Karla Henderson (*et. al.*) pravi, da je prosti čas treba preučevati kot pomembno, dragoceno dobrino in očiten primanjkljaj v življenju žensk,³⁹ pri čemer pa je treba upoštevati tudi ugotovitve, ki jih navaja Łobodzińska,⁴⁰ ko izpostavlja vidik moškega dela v socializmu, skladno s katerim so moški porabili več časa za sivo ekonomijo, ki je bila vir dodatnega družinskega prihodka. Takšno delo so opravljali po svojem formalnem času zaposlenosti. Moški so bili tudi pogosteje kot ženske udeleženi na partijskih sestankih, ki so zahtevali precej časa.

Mnogo žensk je, ko so postale matere, zapustilo Partijo, ker jim je preprosto zmanjkalo časa, da bi hodile na sestanke. Sonja se je spominjala, da je imela po službi veliko sestankov, saj je bila članica AFŽ in Zveze komunistov, ki jo je, ko si je ustvarila družino, zapustila, čeprav je bilo v socializmu članstvo v Partiji pomemben vzvod za mobilnost navzgor na službenih položajih. »*Ne moreš bit vse. Bit doma, v politiki. Al boš mama, al pa v politiki. Narjen je mogl bit vse.*« Kot pravita Susan Gal in Gail Kligman, so pogoji dela, nizke plače in obseg zahtev pri ženskah izzvali občutek krivde, ker niso zmogle dobro opraviti vsega, še posebej materinstva.⁴¹

Milena je zaradi rojstva otroka leta 1951 morala prenehati hoditi v službo. »*Si prošnji nardil za vrtec, potem si pa čakal več let, medtem pa privatno, če se je dal.*« Po sedmih letih, ko sta bili hčerki že malo večji, se je ponovno zaposlila. »*Tavčka punca je šla v šolo, mož v službo, tamalo smo pustl pa pr sosedah, k so ble dve starejše ženske in so mi šle tok na roke, da so mi jo vzele.*« Josipa, gospodinja, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor, se je spominjala, da po rojstvu prvega otroka leta 1953 ni mogla iti v službo. »*Komu bi pa bila pustila otroka? Če bi bli vrtci, bi pa šla takoj. Takoj! Nisam mela komu otroke pustiti. Moža ni blo nikol doma. Moja mama je kmalu po moji poroki umrla, nisam mela nikoga. Če bi bla moja mama živa, bi prišla sem živet, da bi pazila otroke.*« Nezadostno število ustanov otroškega varstva in gospodinjskih servisov za zaposlene matere se je tudi pri mojih sogovornicah izkazalo za največjo oviro pri njihovi zaposlitvi.⁴²

³⁸ Prav tam, str. 8.

³⁹ Prav tam, str. 6.

⁴⁰ Łobodzińska, *The Family and Working Women*, str. 42.

⁴¹ Susan Gal, Gail Kligman: *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative - Historical Essay*. Princeton / New Jersey 2000, str. 53.

⁴² Množično zaposlovanje žensk je bila ena izmed prioritarnih političnih nalog in sestavni del petletnega gospodarskega načrta, toda ogromno žensk se je moralo odpovedati zaposlitvi, ker niso našle varstva za svojega otroka. Gradnja novih varstvenih ustanov ni potekala vzporedno z zaposlovanjem nove ženske delovne sile in aprila 1949 je bilo v Sloveniji še vedno le 13 jasli in 77 domov igre in dela. Po letu 1950 so se razmere še poslabšale. Spremenjena gospodarska politika je omogočala podjetjem in ustanovam manjše zaposlovanje žensk, s tem pa je interes za gradnjo in vzdrževanje otroških varstvenih

Maria Todorova, ki je raziskovala v Bolgariji,⁴³ izpostavlja, da je treba na »dvojno breme« gledati tudi s stališča kulturne tradicije, ki je močno vpeta v vaško življenje, v katerem so ženske že živele to dvojno funkcijo, in kjer alternativni model ni obstajal. Tako je bilo splošno sprejeto, da v družini, kjer sta oba zakonca delala, ženske opravljajo gospodinjsko delo. Ženske so bile socializirane, da potrebe družine postavijo pred svoje. Glede gospodinjskega dela in vzgoje otrok so sogovornice večkrat dejale, da je »*to ženska morala nardit in tak je blo skos*«. Na čas, ki ga ženske kot matere in gospodinje posvečajo svojim bližnjim, lahko gledamo tudi kot na obvezo, rojeno iz ljubezni, ki je bila lahko zanje nagrada in ki jim je osmišljala odrekanje.

Daniela Koleva ugotavlja, da je večina njenih sogovornic dojemala kombinacijo materinstva in dela ne samo kot normalno, ampak tudi pomenljivo.⁴⁴ Če si ponovno v misli priključimo koncept 'biti vreden spoštovanja', moramo upoštevati dejstvo, da je lahko moralna odgovornost, kot je skrb za bližnje, proizvedla tudi obliko produktivne moči, s katero so lahko ženske delavskega razreda pridobile spoštovanje s tem, da so bile v družbi prepoznane kot skrbne. Ženske v svojih identitetah mater in gospodinj utemeljujejo lastno vrednost. Občutek spoštovanja in samozavesti črpajo tudi iz skrbi za druge, kar jim omogoča, da dojemajo sebe in so v očeh drugih prepoznane kot 'spoštovanja vredne'.

Večina sogovornic se je identificirala s svojo vlogo delavke in matere, toda kljub temu so obstajali alternativni načini življenja, kot ga je živela Meta, ki ni imela moža, otrok, zato nam lahko njena zgodba ponudi drugačen vpogled v razumevanje »dvojne obremenitve« in prepletenosti prostega časa z delom. Meta ni imela otrok, ker je partnerja spoznala precej pozno, prav tako pa se je spominjala, da med njima ni bilo zares globoke ljubezni. Menila je, da se je danes življenje za samske ženske spremenilo na boljše, saj se »intelektualne gospe,« kot imenuje novinarka, ne poročijo, a zato niso nič manj vredne, s čimer je izrazila, da je imela kot neporočena ženska v družbi manjvreden status. Ob nekem pogovoru po telefonu mi je svetovala, naj si sedaj vzamem čas zase, ker si ga kasneje ne bom mogla, ko bom imela moža in družino, ter žalostno dodala: »*Sama ni treba ostati, ni luštn bit, ker nimaš nkol taprave hrbtenice, za vse si sam. Včas je blo, da tista, ki sama ostane, je manj vredna.*«

»*Tulk k sem mogla pa js delat, je blo pa neki neverjetnega! Zakaj? Zato ker sem bla*

---

ustanov in gospodinjskih servisov še upadel (Mateja Jeraj, Slovenske na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953. Ljubljana 2005, str. 280-282). Število vrtcev se je najbolj povečalo med leti 1961 in 1976, kljub temu pa povečanje števila vrtcev ni zadovoljevalo resničnih potreb. Od skupno 2,534.000 otrok do sedmega leta starosti je bilo v otroške ustanove vključenih le 7,6 % otrok (do treh let 2,3 % in od treh do sedmih let 11,6 %). To povprečje je bilo višje v republikah in pokrajinah, ki so bile bolj razvite in v katerih je bilo vse več žensk zaposlenih (v Sloveniji, na Hrvaškem). Poleg tega so bili vrtci namenjeni predvsem otrokom zaposlenih staršev. (Vida Tomšič: Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije. Ljubljana 1980, str. 133).

⁴³ Maria Todorova: 'The Bulgarian Case: Women's Issues or Feminist Issues.' V: Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union. New York / London 1993, str. 33.

⁴⁴ Daniela Koleva: Socialist Normality: Euphemization of Power or Profanation of Power? (Introduction). V: Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions. New Jersey 2012.

sama. Vsi otroci so šli od doma, js sem mogla pa doma pomagat staršema. Doma pa so mi rekly sestry: »Ti lahko, ker nimaš družine. Sam za sebe skrbiš, js morem pa za celo famijijo.« V službi je pršo popoldne šef notr, pa prav: »Ti lahko, ker si sama. Vem, da delaš, ampak veš, da ženske, ki so poročene, ne morjo tulk delat.« In sem mogla js več delat, kokr tiste, pa nč plačana bla. Sn rekla: »Tut js morn met svojo osebno življenje!« Kulk sn js delala popoldne, pa za praznike. Če bi vedla, da bo tko, ne bi šla nikol v to podjetje. Sem se mogla odpovedvat.«

Ker si Meta ni ustvarila družine, je bila v službi bolj obremenjena od sodelavk, ker je »pač lahko«, ker je »imela čas«, čeprav se je direktorju upirala z argumentom, da si tudi ona zasluži prosti čas in svoje osebno življenje. Tako je pogosto v službi ostajala do večera. Tudi doma so starši in sestry od nje pričakovali več pomoči. Čeprav sama ni imela družine, ki bi jo lahko »dvojno obremenila«, bi na prvi pogled sklepali, da je imela več prostega časa, toda ni bilo nujno tako, saj so se spremenila družbena pričakovanja njenih bližnjih do tega, kako naj ta čas porabi, in od nje se je pričakovalo, da bo v službi in doma nadomeščala »dvojno obremenjene« ženske. »Tulk k sem mogla pa js delat, je blo pa neki neverjetnega!« je bil stavek, ki sem ga od Mete večkrat slišala. Ker je imela samo identiteto ženske delavke, ne pa tudi identiteti matere in soproge, s pomočjo katerih bi lahko iz skrbi za druge črpala samozavest in dostojanstvo, je toliko bolj poudarjala svojo delavsko identiteto, ki ji je omogočala, da je svoj položaj v družbi legitimirala in bila v svojih očeh in v očeh drugih prepoznana kot 'spoštovanja vredna'.

Prosti čas in »dvojno breme žensk« v kapitalistični tržni ekonomiji

---

Pri dokazovanju kontinuitete med socializmom in postsocializmom je treba nujno upoštevati, da je preteklost vedno konstruirana kot odgovor na sodobne napetosti in preoblikovana skladno z njimi.⁴⁵ Sogovornice so bile razočarane nad tem, da danes prosti čas ni več sociabilna aktivnost, kot je bil v obdobju socializma, in menijo, da to vodi v medsebojno odtujenost. Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 v Mariboru, se je spominjala življenja v socializmu kot boljšega v primerjavi z življenjem danes tudi zaradi drugačnega načina preživljanja prostega časa: »Po službi si se vedno družil. Ljudje so si čas vzeli drug za drugega in si medsebojno pomagali. V mestu so se ljudje v bloku poznali, pozdravljali, danes ne več. Kot otroci smo se igrali na dvorišču in smo se vsi poznali. Kako se je to spridilo vse.«

Sonja je bila precej zgrožena nad tem, kako so danes mladi prepuščeni samim sebi: »Js vprašam mojega vnuka: »Ja, a nauš nobene punce domov prpelu?« »25 let, pa nima punce! Zard tega interneta še zalubljeni niso, ker nimajo časa! Za mladino zdey ni v redu, so možgani čist nasičeni, ker je preveč vsega. Država za mladino nič ne nardi. Včasih smo mel ples, pel smo. Če nč družga, smo naredl mladinski sestanek pa ples v Narodnem domu, Taboru.« Sonja je menila, da danes mladim ni lepo, saj so zasičeni

---

⁴⁵ Nina Vodopivec: Reprezentacije tekstilne industrije: socialistični projekt in postsocialistična transformacija. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2007, št. 1, str. 212.

z vsemi informacijami, prav tako pa je bila razočarana nad državo, ki po njenem mnenju zanje ne naredi ničesar. Njen spomin na prostočasne dejavnosti v socializmu je zaznamovan z medsebojnim druženjem in s tem, da so si drugi »vzeli čas zate«. Sogovornice trenutni način življenja v kapitalistični Sloveniji dojemajo kot medsebojno odtujen, saj vsak preživlja prosti čas sam zase. Ker so bile same vzgojene v socialističnem sistemu, v katerem je država pomembno prispevala k organizaciji prostega časa in dela, odgovornost za oblikovanje prostega časa še danes nalagajo državi.

Sonja je menila, da danes moški v gospodinjstvu sodelujejo precej več, kot so včasih. *»Včasih ni blo tko, koker da ženske majo čas, moški majo pa moško delo. Danes moški pomaga, da je že skor tko kt mama. Mame tačas lahko kosilo kuhajo al pa bilo kaj. Zdej je delovni čas čist drugačn, kt je bil prej. Prej smo pršl ob dveh domov pa smo lahko marsikaj nardile, zdej pa reve pridejo ob pol petih in ne vejo, al bi se otrokom posvetile al možu al bi kuhale ... In je zdej težko življenje v tem smislu. Sej vrjetn že skor ni šlo več drugač, če so hotl jest.«*

Sogovornice so menile, da se je danes življenje za ženske obrnilo na slabše zaradi vse daljšega delovnega urnika. Pravijo, da so same bolj zgodaj prišle iz službe, kot generacija današnjih mater, zato so lahko svoj čas porabile za gospodinjstva opravila. To se sklada z diskurzom o neoliberalnih kapitalističnih reformah in »strukturalni izključitvi« žensk, saj se je, kot navaja Lilijana Burcar,⁴⁶ po osamosvojitvi Slovenije njihov položaj poslabšal zaradi repatriarhalizacije družbe. S prehodom na kapitalistično tržno ekonomijo ženske niso bile več zaposlene za poln delovni čas in niso imele več zagotovljene enake plače za enako delo po spolu, ampak so bile obravnavane kot »drugorazredna delovna moč«, ki skrbi za otroke in gospodinjstvo.

Po osamosvojitvi Slovenije so neoliberalne reforme poglobile obstajajoče strukturne neenakosti in hierarhije med spoloma in poslabšale položaj žensk na trgu dela in v gospodinjstvu. Pojavili so se konzervativni diskurzi o spolu, ki so skupaj z liberalno ekonomijo tranzicije prikazovali dom kot avtentično domeno žensk, ki so bile predstavljene predvsem kot oskrbovalke, ne delavke. Mnogo socialističnih politik in programov, ki so pomagali olajšati »dvojno breme«, se je s koncem socializma začelo ukinjati.⁴⁷

Daljši delovni urnik, ki ga poznamo danes v kapitalizmu, pa ima po mnenju sogovornice Sonje za posledico tudi nekaj dobrega, in sicer to, da je pomanjkanje prostega časa zaposlenih žensk spodbudilo moške k vključitvi v gospodinjstva opravila, s čimer izpostavi tudi emancipatoren vidik kapitalizma. Prav zaradi »dvojnega bremena« so po njenem mnenju ženske danes uspele v gospodinjstvo delo vključiti tudi moške in vsaj delno spodbuditi hierarhije med spoloma. Pri tem pa je treba

⁴⁶ Lilijana Burcar: Uništenjem socializma natrag u kapitalističko barbarstvo: društveno-ekonomski položaj žena. V: Komparativni postsocializam: Slavenska iskustva, Zagreb 2013 (dalje Burcar, Uništenjem socializma), str. 301-302.

⁴⁷ Gl. Burcar, Uništenjem socializma; Kristen Ghodsee: Red Nostalgia? Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria. V: L'Homme Z. F. 15 (1), 2004, str. 23-36; Rosie Read, Tatjana Thelen: Introduction: Social security and care after socialism: Reconfigurations of public and private. V: Focaal - European Journal of Anthropology 50, 2007, str. 3-18.

upoštevati, da Sonja pripada generaciji žensk, ki se je upokojila v osemdesetih letih in danes jemlje za samoumevno, da ženske lahko delajo za polni delovni čas in službe obdržijo, vmes pa za nekaj časa ostanejo doma in poskrbijo za otroke. Danes sogovornice dogajanje spremljajo »od zunaj«, saj niso več zaposlene in aktivno prisotne v sferi dela, zato te procese spremljajo predvsem preko svojih bližnjih in množičnih medijev.

Polona Sitar

»WE HAD THE ENTIRE AFTERNOON OFF - TO HAVE THAT TAKEN AWAY FROM YOU AS A WORKER ...« REMEMBERING THE LEISURE TIME AND WORK IN THE PERIOD OF SOCIALIST SLOVENIA

S U M M A R Y

This article explores the relationship between paid work, housework and leisure time in socialist Slovenia/Yugoslavia (1945-91). By using the oral history approach the article does not aim to reconstruct the socialist past, but instead tries to provide a different perspective on it to contribute to the already existing official historic discourse. The article is divided into two major parts. The first part provides the outline of the intertwining of paid work and leisure time through the perspective of consumption of goods and services while regarding leisure time as a reward for workers. In socialist Yugoslavia, work was defined as the basic value in the political and ethical sense and also a moral duty, according to which my informants defined their social identity. For many of them leisure time was thus a synonym for laziness and unproductivity. In socialism leisure time was regarded as a productive and informative practice and a compensation for the alienating and exhausting work proces.

Today leisure time is not a sociable activity as in socialism. My informants believe that this leads to alienation between people. Since they were raised in a system, in which the state importantly contributed to the organisation of leisure time, they today still regard the state as being responsible for the arrangement of their leisure time. In socialism the work was connected with positive values and employed women were regarded as 'respectable' citizens. Today, retired women get their self-worth and respect from diverse activities, which can be understood as a compensation for the loss of their working identity that gave people the feeling of being useful, their dignity, self-worth and respect.

In the second part the article researches housework and leisure time through the perspective of the »double burden« in socialism, which demanded from women to be self-sacrificing mothers and wives, devoted workers and active members of the community. While researching the 'double burden', it is also worth stating out that caring for the family members and loved-ones enabled women to obtain self-esteem and self-respect and to perceive themselves and have others perceive them as 'being respectable'. However, women, who did not get married and form their own families, did not necessarily have more leisure time. As we can see by studying Meta's life, she often stayed at work until the late evening because she had to substitute other women at work that were »double burdened«.

After the dissolution of Yugoslavia and with the independence of Slovenia the neoliberal reforms deepened the inequalities and hierarchies between genders and worsened the position of women on the labour market and in the household. Conservative discourses about gender in the context of the liberal economy of transition remerged and depicted home as an authentic domain of women who became represented mainly as caretakers and not anymore as workers. During this period many socialist politics, which helped to ease the women's 'double burden', began to be abolished. My informants, who are not actively present in the work sphere anymore, observe those processes »from the outside«, through their family and media. Some of them do not necessarily see the current longer working schedule of women as a bad thing, since in their opinion it encourages men to be more included into the household and it helps to at least partially undermine gender hierarchies.